

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Պետրոս Դեմիրճյան

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ
ORCID ID 0009-0003-6265-4421
pdemirchyan@mail.ru
DOI: 10.54503/1829-0116-2024.1-9

ԱՐՇԱԿ ՉՈՊԱՆՅԱՆ, ԵՂԻԱ ՏԵՄԻՐՃԻՊԱՇՅԱՆ ԵՎ ՏԻՐԱՆ ՉՐԱՔՅԱՆ (ԻՆՏՐԱ) (ԳՐԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ)

Բանալի բառեր – Արշակ Չոպանյան, Եղիա Տեմիրճիպաշյան, Տիրան Չրաքյան, Բնտրա, Կեդրոնական վարժարան, «Արեւելք», «Անահիտ»:

XIX դարավերջի – XX առաջին դարակեսի հայ նշանավոր գրող, քննադատ, բանասեր, լրագրող և հասարակական գործիչ Արշակ Չոպանյանի (1872-1954թթ.) անձնական և գրական առնչությունները ժամանակի երկու այլ ինքնատիպ դեմքերի՝ Եղիա Տեմիրճիպաշյանի (1851-1908թթ.) և Տիրան Չրաքյան-Բնտրայի (1875-1921թթ.) հետ սկիզբ են առել դեռևս նրա ստեղծագործական բեմելի վաղ տարիներին: Եղիա Տեմիրճիպաշյանը նրա ուսուցիչներից էր Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանում ուսանելու շրջանում, իսկ Տիրան Չրաքյանը՝ իր սերնդակիցը, գործընկերն ու բարեկամը գրական կյանքի արդիական զարգացումների բավիղներում:

Արշակ Չոպանյանի հետ Տիրան Չրաքյանի (Բնտրա) առաջին հանդիպումը եղել է հեռակա, գրական մի բանավեճի առիթով: Առարկելով Պոլսի Կեդրոնական վարժարանի հանդեսին շրջանավարտ Ա. Չոպանյանի արտասանած ճառում հնչած այն տեսակետին, թե արդի աշխարհում բանաստեղծությունը տեղի է տալիս գիտության աննախադեպ զարգացման առջև՝ Տ. Չրաքյանը համոզմունք էր հայտնում, որ պոեզիան հավիտենական է և միայն մարդու հետ կարող է անհետանալ: Ամենայն հավանականությամբ՝ հենց այդ միջադեպն էլ պատճառ է դարձել արևմտահայ գրականության այդ երկու ինքնատիպ դեմքերի անձնական հանդիպումների, կապերի և հետագա մտերմության համար:

Արշակ Չոպանյանը, Եղիա Տեմիրճիպաշյանը և Տիրան Չրաքյանը (Բնտրա) շատ բարձր են գնահատել միմյանց գրական-մշակութային գործունեությունը, մարդկային որակներն ու ստեղծագործությունը՝ այդ ամենը դիտարկելով ոչ միայն ազգային, այլև միջազգային չափանիշների համատեքստում: Հայ գրականության այդ ինքնատիպ դեմքերի անունն ու գործը մշտապես մնալու են հայ գրականության և մշակույթի անանցանելի արժեքների շարքում:

Petros Demirchyan

Docdor of Philological Sciences
Institute of Literature after M. Abegian of NAS of RA
ORCID ID 0009-0003-6265-4421
pdemirchyan@mail.ru

**ARSHAK CHOPANYAN, YEGHIA TEMIRCHIPACHYAN
AND TIRAN CHRAKYAN /INTRA/
/from the history of literary relations /**

Key words: Arshak Chopanyan, Yeghia Temirchipashyan, Tiran Chrakyan, Intra, Central College, «East», «Anahit».

The personal and literary relations of Arshak Chopanyan (1872-1954), a famous Armenian writer, critic, philologist, journalist and public figure of the end of the 19th century - the beginning of the 20th century, with two other unique figures of the time: Yeghia Temirchipashyan (1851-1908) and Tiran Chrakyan-Intra (1875-1921).) date back to the early years of his creative career. Yeghia Temirchipashyan was one of his teachers during his studies at the Central College of Constantinople, and Tiran Chrakyan was a person of his generation, his colleague and a friend in the fields of modern developments of literary life.

The first meeting of Tiran Chrakyan /Intra/ with Arshak Chopanyan was on the occasion of a literary debate. Objecting to the point of view expressed in a graduate: A. Chopanya's speech at the event of Central College of Constantinople, that poetry in the modern world gives way to the unprecedented development of science, T. Chrakyan believed that poetry is eternal and can disappear only with a man. Most likely, that incident was the reason for the personal meetings, relations and further closeness of those two unique figures of Western Armenian literature.

A. Chopanyan and T. Chrakyan/Intra, both authors highly appreciated each other's literary and cultural activities, human qualities and creativity, considering all of that not only in the context of national but also international standards. The names and works of those two unique figures of the Armenian Literature will always remain among the imperishable values of Armenian literature and culture.

Петрос Демирчян

Доктор филологических наук

Институт литературы имени М. Абегаи НАН РА

ORCID ID 0009-0003-6265-4421

pdemirchyan@mail.ru

АРШАК ЧОПАНЯН, ЕГИЯ ТЕМИРЧИПАШЯН И ТИРАН ЧРАКЯН (ИНТРА) (из истории литературных связей)

Ключевые слова: Аршак Чопанян, Егия Темирчипашян, Тиран Чракян, Интра, училище Кедронакан, «Аревелк», «Анаит».

Личные и литературные связи Аршака Чопаняна (1872-1954), известного армянского писателя, критика, филолога, журналиста и общественного деятеля конца XIX – первой половины XX века, с двумя другими самобытными деятелями того времени., Егия Темирчипашян (1851-1908) и Тиран Чракян-Интра (1875-1921).) относятся к ранним годам его творческой деятельности. Егия Темирчипашян был одним из его учителей во время учебы в училище Кедронакан Константинополя, Тиран Чракян - его современником, коллегой и другом в области современного развития литературной жизни. Первая встреча Тирана Чракяна (Интра) с Аршаком Чопаняном состоялась по случаю одного литературного диспута. Возражая высказанной точке зрения выпускника К-Польского училища Кедронакан А. Чопаняна о том, что поэзия в современном мире уступает место беспрецедентному развитию науки, Т. Чракян считал, что поэзия вечна и может исчезнуть только вместе с человеком. Скорее всего, именно этот случай и стал причиной личных встреч, связей и дальнейшего сближения этих двух уникальных деятелей западноармянской литературы.

Аршак Чопанян, Егия Темирчипашян и Тиран Чракян (Интра) высоко ценили литературную и культурную деятельность, человеческие качества и творческий потенциал друг друга, рассматривая все это не только в контексте национальных, но и международных стандартов. Имя и творчество этих самобытных индивидуальностей армянской литературы навсегда останутся среди нетленных ценностей армянской литературы и культуры.

Ներածություն

XIX դարավերջի – XX դարակեսի հայ նշանավոր գրող, քննադատ, բանասեր, լրագրող և հասարակական գործիչ Արշակ Չոպանյանի (1872-

1954թթ.) անձնական և գրական առնչությունները ժամանակի երկու այլ ինքնատիպ դեմքերի՝ Եղիա Տեմիրճիպաշյանի (1851-1908) և Տիրան Չրաքյան-Ինտրայի (1875-1921) հետ սկիզբ են առել դեռևս նրա ստեղծագործական բեմելի վաղ տարիներից: Եղիա Տեմիրճիպաշյանը նրա ուսուցիչներից էր Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանում ուսանելու շրջանում, իսկ Տիրան Չրաքյանը՝ իր սերնդակիցը, գործընկերն ու բարեկամը գրական կյանքի արդիական զարգացումների բավիղներում:

Ե. Տեմիրճիպաշյան և Ա. Չոպանյան. մեծանուն ուսուցիչն ու տաղանդավոր սանը

Կ. Պոլսի Մաքրուհյան վարժարանից հետո Կեդրոնական վարժարանում Ա. Չոպանյանը՝ Թովմաս Թերզյանի, Մատաթիա Գարագաշյանի, Գարեգին Սրվանձտյանցի և այլոց «ջերմ շնչի տակ», «առանց հագնալու աստիճանաբար լրացնում է իր գիտելիքների պաշարը...» (Դավլաքյան, 1987: 15): Այդ «փայլուն ուսուցիչների և մշակութային սպասավորների» շարքում իր ուրույն տեղն ու դերն ունեն նաև Եղիա Տեմիրճիպաշյանը: Ընդ որում՝ Ե. Տեմիրճիպաշյանի պարագայում երկուսի համակրանքն ու գնահատանքը փոխադարձ էր: Ա. Չոպանյանին գրած նամակներից մեկում (1889, 10 հունվար) «Արեւելք» օրաթերթի աշխատակից, գրող Լևոն Բաշալյանը խոստովանում է, թե «Գովեստներով իմացեր էի միշտ Ձեր անունը Ձեր ուսուցիչներէն, և «Երկրագունտ»ի վերջին թիւին մեջ հրատարակեալ Ձեր նամակն այնքան հուզած էր զիս, որ Ձեր մեծանուն ուսուցիչէն՝ Տեմիրճիպաշեան էֆէնտիէն խնդրեալ էի շնորհակալութիւններս հայտնել Ձեզ» (Դավլաքյան, 1987: 16): Ուշագրավ է նաև ուսուցիչ-աշակերտ փոխհարաբերության այն դրվագը, ըստ որի՝ Կեդրոնական վարժարանի իր մտերիմներից Գալուստ Փափագյանին գրած նամակում՝ Չոպանյանը ցավով խոստովանում է իր մի անբարեխիղճ արարքը հանդէպ սիրված ուսուցչի. «Տեմիրճիպաշյանը հիվանդ էր. (...) ի տես գացի, անկողնույն մեջ աղաչեց, որ պատմության դասի մեջ տված պարտականությունը գրենք: Ամբողջ կարգը չգրեց. ես գրելու էի. չգրեցի, ինչո՞ւ. չգիտեմ» (Չոպանյան, 1980, 21):

Արշակ Չոպանյանի նկատմամբ հոգեկան ներքին կապի մասին է խոսում այն իրողությունը, որ Եղիա Տեմիրճիպաշյանն իր որոշ գրվածքներն ընծայագրել է նրան՝ «Առ Արշակ Չոպանեան»: «Ներքնատեսութիւն» հոդվածում («Արեւելք», 1891, 14 դեկտ.), օրինակ, անդրադառնալով իր սանի քերթվածների առաջին՝ «Արշալոյսի ձայներ» ժողովածուին՝ գրում է. «Ներքին, այո՛, գործ մ'է գիրքդ արդիւնք ա՛յն ալ ներքնահայեցութեան», քանզի «Միտքդ՝ յանդուգն ու հետախոյզ՝ գրական եւ իմաստասիրական կաղապարաց նուիրագործեալ երկաթը կը խորտակէ, գծեալ սահմաններէ դուրս ու բոլորեալ հորիզոններէ հեռու կ'արշաւէ»: Նույնքան տպավորիչ է,

¹ Նամակը գրված է 1889-1890 թթ. աշակերտական տետրի մեջ:

ըստ Եղիայի, նաև ժողովածուի ոճական-զգացմունքային ատաղձը: «Ար-
դարեւ, ճոխունակ, բարձրագունակ է գիրքդ, ուր կը ցլանայ սրտիդ
արիւնն տենդերուդ հուրն...»: Իսկ ինչ վերաբերում է վերնագրին, ապա
հավաստում է, որ «իբրեւ ճշմարտութեա՛ն նախանձախնդիր այդ
անուամբ մկրտած ես գիրքդ: Կենացդ արշալոյսն այդ գոյնն ունեցաւ, այդ
բազմայօդ գոյնն՝ որոյ բաղադրութեան տարերքն իսկ չեն մատակարարեր
բնութեան արշալոյսներն. Եւ կենացդ արշալոյսն ձայներն եղան անո՛նք,
որոց ձայնաշարն ահա դողդոջուն կ'ընծայես հայ ժողովրդեան»:

Մեկ տարի անց նույն «Արեւելք»-ում տպագրած «Բարեշրջութիւն
բանաստեղծութեան ի հայս»՝ դարձյալ «Առ Արշակ Զօպանեան» ընծա-
յագրված հոդվածում («Արեւելք», 1892, 18 հունիս), խոսելով արդեն երի-
տասարդ գրողի նոր՝ «Թրթռումներ» ժողովածուի մասին, դրա արդիական
յուրահատկությունն է համարում այն, որ «Մէ՛ր, միայն ատի կայ
հասարակ հին բանաստեղծական հատորներու ու **Թրթռումներու** միջեւ.
եւ սակայն սերն, որպէս կ'ըմբռնես ու կ'երգես սերն. ընդմէջ թրթռմանց
կամ թրթռմանց ի վերայ **Թրթռումներու** գրքիդ մէջ կ'երեւի կուսան
մ'անբիծ հոգեհմայ...»: Եվ դասական պոեզիայից «անմեղունակ կուսի»
կերպարի փոխարեն ընթերցողի աչքերի առջև հայտնվում է «Բնական
պատմութեան մէջ բոլորովին նոր տիպ մը, կենդանական շղթային թերեւս
վերջին օղակը, Սրտակերը...»՝ այնքա՛ն ներդաշնակ ու ճշմարիտ, որ
«անբացատրելի հուզման» մէջ չի կարողացել զսպել արցունքները՝ «կար-
դացի գայն ու... լացի...»:

Ըստ էության, Ե. Տեմիրճիպաշյանը ճիշտ էր կռահել հայ նոր պոե-
զիայի և, մասնավորապէս, Ա. Չոպանյանի բանաստեղծական որոնում-
ների զարգացման կորագիծը: 1890-ական թվականների սկզբին, այսպէս
կոչված, «ես»-ի կամ ենթակայական գրականության շուրջ արևմտահայ
մամուլում մղվող բանավեճի ընթացքում¹, ըստ Վլադիմիր Կիրակոսյանի,
Ա. Չոպանյանը ևս, արտահայտելով իր տեսակետը, «դարավերջի գե-
ղագիտական շարժման բոլոր ուղղությունների համար, անկախ դրանց
տարբերություններից, (...) բնորոշ է համարում մի ընդհանուր միտում՝
ստեղծագործական երևակայությունն ազատագրել ինչպէս ռոմանտի-
կական, այնպէս էլ մանավանդ պոզիտիվիստական աշխարհայեցո-
ղության միակողմանիությունից» (Կիրակոսյան, 1985: 81-82): «Անկեղծ
գրականութիւն մըն է որ կը սկսի Եւրոպայի մէջ», գրում է նա «Գթութիւն»
հոդվածում («Հայրենիք», 1894, թ.731), որի նշանաբանն է՝ ձերբագատվելով
բոլոր ծայրահեղություններից՝ ապավինել Գթության և Սիրո ամենա-
զորությանը: «Գթութի՛ւն, ահա մեծ աղբիւրն ուրկից կը բղխին նոր գոր-
ծերը,- հայտարարում է Ա. Չոպանյանը,- ան է որ կը փայլատակէ

¹ Բանավեճի մասնակիցների թվում էին Արփ. Արփիարյանը, Ե. Տեմիրճիպաշյանը, Գր. Զոհրապը, Լ. Բաշայանը և ուրիշներ:

Վակաների երաժշտութեան, ինչպէս Թուրքոյի գրականութեան եւ ինչպէս խորհրդանշանական նկարչութեան մէջ: Այս դարը, զոր շնական ու մարմնամով կոչեցին, մտքի մեծ ու երկիւղած ամփոփումով մը, դէպ ի ջինջ իտէալը հոգիի լայն թելաբախումով մը կ'աւարտի: Գեղեցիկ վերջ մը չէ՝ ասիկա»:

«Մասիս»-ում հրապարակած «Մեր գրականութիւնը» հոդվածում, առարկելով նորերի գրականությունը ժխտողներին, Ա. Չոպանյանը հաստատում էր, թե արդի «մեր գրականութիւնը ոչ միայն իր գոյութեան իրաւունքն ունի այսօր, այլ եւ ամբողջ պատմութիւն մը արդէն»: Թվարկելով Թ. Թերգյան-Գր. Օտյան-Մ. Մամուրյանից մինչև Արփի. Արփիարյան ինքնատիպ գրողներին, նա այդ շարքում որոշակիորեն առանձնացնում է նաև Եղիա Տեմիրճիպաշյանին. ««Յետոյ Արփիարը կուգայ եւ կը ծնի բնապաշտ դպրոցը,- գրում է նա: - (...) Բայց ինչ որ կը պակսի իրեն, գեղեցկագիտական զգացումը, արուեստագէտի հոգին է: **Եղիա Տեմիրճիպաշեան, ամէնէն եզական ու կնճռոտ դէմքը մեր գրականութեան, որուն համար գրագիտութեան պատմութեան մէջ զատ գլուխ պէտք է բանալ** (ընդգծումը մերն է – Պ. Դ.), որովհետեւ ոչ նախորդ ունի ոչ յաջորդ, ոչ հին է ոչ նոր, զուտ գեղեցկագիտական եւ փիլիսոփայական զգացումը կը մշակէ, մեկուսանալով իր գաղափարներուն բաւիղին մէջ» («Մասիս», 1892, 70):

Ա. Չոպանյանի այս դատողությունները միանգամայն համահունչ էին Ե. Տեմիրճիպաշյանի այն համոզմանը, ըստ որի՝ դարավերջի հայ բանաստեղծության զարգացման գլխավոր ուղղություններից էին ներհայեցողությունն ու հոգեզննությունը: Ինչ վերաբերում է նոր գրականության գոյությանը, ապա դեռևս 80-ական թվականների կեսերին նա արձանագրում էր, թե «Հայոց մէջ ալ կայ գրականութիւն, թէ կան գրագէտք որք ազգին մէջ իրական ու տեւական գործ մը կը կատարեն, մշակելով ազգային լեզուն, զարգացնելով սիրտերն, փափկացնելով ճաշակներն»: Ավելին՝ նա նույնիսկ իր դժգոհությունն էր հայտնում «հայոց մեծ ու փոքր» օրաթերթերից, որոնք անտարբեր էին ազգային գրական շարժման հանդեպ՝ պնդելով, որ «օրաթերթք պարտէին՝ գէթ նուաճ արհամարել գրականութիւնն» (ԳԻՇ, 1884: 226-227):

1895թ. սկզբին ստանձնելով Կ.Պոլսի «Ծաղիկ» կիսամյա հանդեսի խմբագրապետի պաշտոնը՝ Արշակ Չոպանյանը, առաջին իսկ համարում ներկայացնելով «Ծաղիկի ուղեգիծը», գրում էր. «**Ծաղիկի** խմբագրութիւնը խորապէս համոզուած է թէ ցեղի մը հոգեկան դաստիարակութիւնը իր գրականութեամբը միայն կը կատարուի, պայմանով, որ այդ գրականութիւնը մտածման ու գեղեցկին սնուցանող և մեծցնող տարրերն ունենայ» («Ծաղիկ», 1895, թիւ 1, էջ 1): Նման «ուղեգիծը», անշուշտ, լիովին ընդունելի էր նաև Եղիա Տեմիրճիպաշյանի համար: Բնական է, որ նա առաջին ողջունողներից էր այդ ծրագրի, ինչը հատուկ վերաբերմունքի է ար-

Ժանացել խմբագրության (ըստ էության՝ Ա. Չոպանյանի) կողմից: Հանդեսի հաջորդ համարի «Ծաղիկի թղթակցութիւնը» բաժնում նշվում էր. «**Ծաղիկի** խմբագրութիւնը իր շնորհակալութիւնը կը յայտնէ այն համակրական նամակներուն համար զոր ընդունած է քանի մը ընթերցողներէ, մասնավորապէս գեղեցիկ նամակի մը համար որով Եղիա Տեմիրճիպաշեան կը գնահատէ այս գրական ձեռնարկը...» («Ծաղիկ», 1895, թիւ 2, 64):

Հետագա տասնամյակներին տեղափոխվելով Փարիզ՝ 1898-ին իր հիմնած «Անահիտ» հանդեսում և այլ առիթներով Ա. Չոպանյանն անդրադարձել է Եղիա Տեմիրճիպաշեանի անձի և ստեղծագործության գնահատությանը, մտահոգվել նաև մամուլում սփռված նրա գեղարվեստական և հրապարակախոսական գործերը հավաքելու և մի ամբողջական հատորով հրատարակելու խնդրով: Այդ մասին վկայություններ կան Չոպանյանի նամակագրության մեջ: 1946 թվականին մշակութային գործիչ, բժիշկ և լրագրող Պողոս Քոլոյանին նա գրում էր. «Այդ նույն ֆոնտի (իմա՝ ՀԲԸՄ Մելգոնյան ֆոնտ, որի հանձնաժողովի նախագահն Ա. Չոպանյանն էր.՝ Պ. Դ.) **հանձնաժողովը որոշած էր նաև հրատարակել մեծանուն գրագետ Եղիա Տեմիրճիպաշեանի հատընտիր էջերու հավաքածու մը, զոր կարելի է կազմել ու պետք է հրատարակել** (ընդգծումը.՝ Պ. Դ.)» (1946 թ. ապրիլ 11, Փարիզ, Չոպանյան, 1980: 298-299): Ինչ-ինչ պատճառներով այդ նախաձեռնությունը, սակայն, չի իրականացել, որովհետև տարիներ անց Ա. Չոպանյանը դիմում է արդեն Օննիկ Թադևոսյանին (ՀԲԸՄ Եվրոպայի Կեդրոնական հանձնաժողովի քարտուղար), խնդրելով, որ «Մելգոնյան հրատարակչական ֆոնտի հանձնախումբի քանի մը վերջին հրատարակությանց հարցն ալ նոր ու դրական քննության մը ենթարկել հաճիք և այդ հարցին վրա թե՛ Նյու Յորքի Կեդր. Վարչության և թե՛ Արևմտաեվրոպայի վարչության դրական որոշումը ջանաք ձեռք ձգել (**Տեմիրճիպաշեանի հատոր** և Վահրամ Սվաճյանի հատոր) ... (Ընդգծումը.՝ Պ. Դ.)» (1951, հուլիս, Փարիզ, Չոպանյան, 1980: 359)¹:

Ա. Չոպանյան և Տ. Չրաքյան (Ինտրա). գրական ու անձնական բարեկամություն

Արշակ Չոպանյանի հետ Տիրան Չրաքյանի (Ինտրա) առաջին հանդիպումը, ըստ էության, եղել է հեռակա, գրական մի բանավեճի առիթով: Պոլսի Կեդրոնական վարժարանի հանդեսին շրջանավարտ Ա. Չոպանյանի արտասանած մի ճառի կապակցությամբ, որը տպագրվել էր

¹ «Արձակ էջեր, նամակներ, քերթուածներ» ժողովածուն լույս է տեսել Ա. Չոպանյանի մահից մեկ տարի անց՝ 1955 թ. Փարիզում՝ «Հայ գրագետներու բարեկամներ» մատենաշարով: Այնուհետև հետագա տասնամյակներին Երևանում և Կ. Պոլսում հրատարակվել է ևս երեք ժողովածու («Երկեր», Եր., 1986, «Հրայրք մութին», Կ.Պոլիս, 2008, «Անգեղն երգ», Եր., 2015):

նան «Արեւելք»-ում (Չօպանեան, 1891, թ. 2333), Պերպերյան վարժարանի շրջանավարտ Տ. Չրաքյանը նույն «Արեւելք»-ում (Չրաքեան, 1891, թ. 2346) հանդես է գալիս շատ սկզբունքային առարկություններով: Ա. Չոպանյանի ճառի հիմնադրույթները հանգում էին այն եզրակացությանը, թե արդի աշխարհում կրոնական հավատքն սկսում է տեղի տալ գիտության աննախադեպ զարգացման առջև, որով և կանխատեսում էր «բանաստեղծութեան վախճանը»: Քանի որ, «բանաստեղծութիւնը կը ջանայ բնապաշտ շարժումին հետեւիլ, գիտութեան հետ զուգընթաց քալել,- տրամաբանում էր Չոպանյանը,- չգիտեմ թէ ո՞ր աստիճան բանաստեղծութիւն կոչուելու արժանի է այդ բանաստեղծութիւնն», թե «բանաստեղծութիւնն իր պաշտօնը կատարած եւ աւարտած է...»: «Այդ ճառին մէջ, ուր Չօպանեան կը գուժէ բանաստեղծութեան վախճանը, սխալ դատողութիւններ ըրած է», 16-ամյա պատանու ըմբոստությամբ հայտարարում է Տ. Չրաքյանը և ապա փորձում ի՞ր պատասխանը տալ «Ի՞նչ է բանաստեղծութիւնը» հավերժական հարցին: Եթե Արշակ Չոպանյանը գիտության ու տեխնիկայի բուռն զարգացման ազդեցության տակ կանխագուշակում էր բանաստեղծության մոտակա վախճանը, Տիրան Չրաքյանը, ընդհակառակը, համոզված էր, որ պոեզիան հավիտենական է, քանի որ բանաստեղծությունը, լինելով «սրտին, հոգւոյն լեզուն, զգացմանց ու կրից լեզուն, (...) մարդուն հետ միայն կրնայ կոըսուիլ»:

«Ի՞նչ է բանաստեղծութիւնը»

«Բանաստեղծութիւնը՝ գեղեցկին, ճշմարտին և բարւոյն դէմ հոգով մը սարսռումն է, այն հոգիները, որ դիւրաւ կ'զգան ատոնք, որ սքանչելի կերպով կը բացատրեն իրենց զգացումները, որոնք բուռն են, այդ հոգիները բանաստեղծներն են»: Միաժամանակ, փորձելով նաև հասկանալ Ա. Չոպանյանին, նա ենթադրում է, թե վերջինս, հավանաբար, «իրար խառնած է բանաստեղծութեան վախճանն ու ոտանաւորինը», մինչդեռ դրանք, ըստ նրա, նույն բանը չեն. «Ոտանաւորը բանաստեղծութեան մէկ ձեւն է, մէկ երանգը եւ ո՛չ պայմանը», հետևապէս և ժամանակի ընթացքում կարող է անհետանալ, իսկ բուն բանաստեղծությունը, «իբր բոլոր վեհութեամբ ու անեզրութեամբ պիտի շողայ ազատ արձակին մէջ, ա՛լ չափերու խոչընդոտք իր թելերուն չպիտի բաղխին եւ իր թռիչքը անհուն սաւառնումներով պիտի առնու...»: Իր հուշերում այս մասին հետաքրքիր վկայություն է թողել Վահան Թեքեյանը. «1891 Սեպտ.ին ես Կեդր. Վարժ. մտած էի, եւ ինք Պերպերեանի շրջանը աւարտած էր, կարծեմ, երբ, «Արեւելք»ի մէջ արձակով մը պատասխանեց Չօպանեանի «Բանաստեղծութեան Մահը» խորագրով եւ նիւթով նոյն թերթին մէջ հրատարակուած աւարտական (Կեդր. Վարժ.է) ճառին՝ «Բանաստեղծութիւնը չի մեռնիր»

գրութեամբ:¹ Սկիւտարէն Պոլիս գացող շոգենաւին վրայ քովս եկաւ նստաւ, ու սկսանք այդ գրուածքներուն վրայ խօսիլ, եւ պաշտպանելով Չօպանեանի թէզը որ սա էր. «Ամէն բան ըսուած է, միւս կողմէ կեանքը շատ դրական եղած է. հետեւաբար նոր բանաստեղծութեան ոչ նիւթ կայ ոչ ալ հոգիներու մէջ տեղ»: Չրաքեան կ'ըսէր թէ ան միշտ եղած է ու պիտի ըլլայ» (Թէքէեան, 1946, Բ: 49):

Ի դեպ, բանավեճը լայն արձագանք է ունեցել: Ա. Չոպանյանին պատասխանել է նաև բանասեր, թարգմանիչ Գառնիկ Ֆնտզյանը՝ համոզմունք հայտնելով, որ «...ոչ դարավերջն է պատճառ, եւ ոչ գիտութիւնը յանցաւոր: Բուն բանաստեղծութիւնը միշտ սակաւաթիւ ունեցած է եւ պիտի ունենայ ջերմեռանդներ ու գնահատողներ» (Ֆնտզյան, 1991, թ. 2368):

Ամենայն հավանականությամբ հենց այդ միջադեպը պատճառ է դարձել արևմտահայ գրականության այդ երկու ինքնատիպ դեմքերի անձնական հանդիպումների և հետագա մտերմության համար: Այսպես ենք կարծում, քանի որ հրապարակային այդ բանավեճից շատ չանցած Արշակ Չոպանյանին գտնում ենք նաև Տիրան Չրաքյանի տանը կազմակերպվող երիտասարդ մտավորականների հավաքների մասնակիցների թվում, որոնցից մեկի ժամանակ՝ Թեոդիկի վկայությամբ՝ «ասկէ 18 տարի առաջ (մոտ 1893 թ.-Պ.Դ.) գիշեր մը, Սկիւտար, Տ. Չրաքեանի տունը» նա հաղթող է ճանաչվել խաղացված գրական մրցույթում, քանի որ Ա. Չոպանյանի հորինվածքը «յաջողագոյնն էր տասնեակ մը անձերու նոյն յանգերով գրածներուն մէջէն» (Թեոդիկ, 1911: 81):

Անձնական հանդիպումները

Երկուսի գրական ու անձնական բարեկամությունը շարունակվել է նաև 1895 թ. Արշակ Չոպանյանի Փարիզ տեղափոխվելուց հետո: Դրա վկայությունն է այն, որ Տիրան Չրաքյանն իր «Ներաշխարհ»-ի տպագրության համար բաժնեգին հավաքելու խնդրանքով դիմելու թեկնածուների թվում, որոնք, իհարկե, ամենամտերիմ ու վստահելի մարդիկ էին, նկատի է ունեցել նաև Ա. Չոպանյանին: «Եթէ կարելի է, կրնա՞ս Արշ. Չօպանեանին գրել, որ քանի մը բաժնեգին ալ ան հավաքէ: Կարծեմ յարաբերութիւն ունեցած ես անոր *Անահիտ*ին հետ», 1903 թ. նամակներից մեկում (ԳԱԹ, ՄԿՖ, 1903, թ. 245), գրում է նա Միքայել Կյուրճյանին, որն իր վրա էր վերցրել Պոլսից դուրս բաժնեգներ ապահովելու դժվարին խնդիրը:

Արշակ Չոպանյանը տարիներ անց իր Պոլիս վերադարձին այլ մտերիմների թվում այցելել է նաև Տիրան Չրաքյանին, ինչի մասին վկայու-

¹ Տասնամյակներ անց հիշողությամբ բերելով փաստերը, Վ. Թեքեյանը ճշգրիտ չի նշում հոդվածների վերնագրերը-Պ.Դ.:

թյուններ կան Ինտրայի նամակներում: Այսպես, 1908 թ. սեպտեմբերի 28-ին Միքայել Կյուրճյանին գրած նամակում (նույն տեղում, 1908, թ. 248) Տիրանը հայտնում է, թե «Հաւանականաբար քիչ ետքը Արշակ Զօպանեանը պիտի գայ Ատոմին հետ...»: Հաջորդ օրը նշում է, թե «Զօպանեանը չեկաւ, հակառակ որ առաջ ասոր անոր ծանուցած ըլլալուն թէ պիտի այցելէ եղեր ինծի...»: 1908 թ. Օսմանյան սահմանադրութեան վերահաստատումից հետո, Գրիգոր Զոհրապի հորդորով, Ա. Զոպանյանը եկել էր Պոլիս, ինչպէս ինքն է նշում «Գրիգոր Զոհրապ» գրութեան մէջ, «մոտէն տեսնելու համար այդ նոր Բեթիմը...», որի վերաբերյալ, ի տարբերություն Գր. Զոհրապի, բավական թերահավատ էր: Պոլսում նա մի շարք այցելություններ է կատարել իր մտերիմներին ու գրական բարեկամներին: Հիշատակում է, օրինակ, «Ատոմ Յարճանեանին տունը» իր հյուրընկալութեան և նրա հետ քաղաքում շրջագայութեան ելնելու մասին (Զոպանյան, 1988: 773): Հավանաբար հենց այդ օրերին որոշել էր «Ատոմին հետ» այցելել նաև Տիրան Զրաքյանին: Առիթներից մեկը կարող էր լինել այն, որ վերջինս Ս. Խաչ վարժարանի տնօրէն Գ. Գավաֆյանին, որն իր մտերիմներից էր, խնդրել էր վարժարանին ի նպաստ կազմակերպելիք Ա. Զոպանյանի «Մութ խաւեր» թատերախաղի հետ ներկայացնել նաև Միք. Կյուրճյանի «Տուրքը»՝ մեկ արարվածով դրաման: Այդ օրն այցելությունն ինչ-ինչ պատճառներով տեղի չի ունեցել: Ավելի ուշ, սակայն, 1909 թ. սեպտեմբերի 25-ին, Ա. Զոպանյանին գրած նամակում Ինտրան հիշատակում է վերջինիս՝ իրենց տանը հյուրընկալած լինելու մասին: «Խորապէս» շնորհակալություն հայտնելով Ա. Զոպանյանից ստացած նամակի, 1908-ին Փարիզում հրատարակված նրա «Քերթուածներ» ժողովածուի և «երկու *Անահիտներուն*» համար, նաև նշում է, թե «Տրտմութեամբ տեսայ Ձեր *Քերթուածներուն* Ներածութեան մէջ այն ցաւը զոր պատճառներ են Ձեզ անոնք որ կերպով մը ուրացեր են Ձեր բանաստեղծի տաղանդը եւ ոչ այլ ոք տեսեր են ի Ձեզ այլ քննադատ մը կամ բանասէր մը, եւ որոնցմէ մին թուեցայ Ձեզ ըլլալ եւ ես, երբ Պոլիս, մեր տունն էիք» («Արևմտահայ գրողների նամականի», 1972: 281): Իրավիճակը վերջնականապէս պարզելու և իր տեսակետը հստակ ներկայացնելու նպատակով, Ինտրան խոստովանում է, որ, թերևս, ուրիշներից ավելի լավ է պատկերացնում նրա ցավը, քանզի նման վերաբերմունքը ծանոթ է նաև իրեն. «կան շատեր որ զիս ուսուցիչ գիտեն, ուրիշներ՝ որ կը յամառին նկարիչ ճանչնալ զիս, եւ կան ալ որ գրող կը ճանչնան միայն», գրում է նա և անմիջապէս էլ ավելացնում՝ «Բայց Ձեզի համար դիւրին է քանի որ արտայայտուելու մէկ կերպ ունիք՝ գրականութիւնը, ցոյց տալ թէ էք միանգամայն բանաստեղծ, եւ մանաւանդ բանաստեղծ...: Ձեր շքեղ հատորը պիտի յայտնէ ատիկա, եւ կը խնդակցիմ Ձեզի այդ տեսակետով ալ»: Նամակից իմանում ենք նաև, որ Արշակ Զոպանյանը Տիրանին առաջարկել է աշխատակցել Փարիզում հրատարակվող իր հանդեսին: Երախ-

տապարտություն հայտնելով իր նկատմամբ ցուցաբերված նման ուշադրության համար, վերջինս, սակայն, ստիպված էր բավական նրբորեն պատասխանել այդ հրավերին. «**Մնահիտ**ին մեջ աշխատակցութեանս կը փափաքիք,- գրում է նա,- պիտի ուզէի վայելել այդ պատիւը, եթէ բաւական ժամանակ կարենայի գտնել, զբաղումներով լի, բայց այնուհանդերձ քիչ գործօն կեանքիս մէջ: Կը խնդրեմ որ հաւատաք Ձեզ պատահաբար աշխատակցելու բաղձանքիս, բայց չվստահիք գործունէութեանս»: Ի վերջո, Տ. Չրաքյանը նամակն ավարտում է Արշակ Չոպանյան բանաստեղծի բարձր գնահատանքի խոսքերով. «Շատ ուրախ եմ որ ինծի առիթ կ'ընծայէք Ձեր բանաստեղծական գործերուն այս արդէն բաւական ամբողջ մէկ մասը դիտելու մէկ ծայրէն միւսը, եւ ջանալու, որքան կարելի է, համադրել սիրելի բանաստեղծը որ էք» (ԳԱԹ ԱԶՖ, 1 բաժին, թ. 5857):

Հոգեկան կերտվածքների հարազատությունը

Ա. Չոպանյանի և Ինտրայի գրական ու անձնական մտերմությանը մեծապես նպաստում էր նաև նրանց հոգեկան կերտվածքի, վիճակների ու ձգտումների հարազատությունը: Երկուսի ներաշխարհն էլ բնորոշվում էր արտակարգ նուրբ ու զգայուն էությամբ, մենության ձգտումով, տրտմությամբ ու երազայնությամբ: Առանձնության սենյակը Ինտրայի համար այն մտերմիկ, անձուկ ու ջերմագին միջավայրն էր, ուր, իր իսկ խոստովանությամբ՝ «իմ պարզ, () ու կնճռօտ, աղքատ ու ներդաշնակ, մենաւոր ու տրտում հոգիս կը մտնեմ քիչ մը» (ԳԱԹ, ՄԿՖ, 2-րդ բաժին, 1897, թ. 238) և որտեղից միայն «լուսամուտը կը բացուի տիեզերքին վրայ» (Ինտրա, 2014:79): «... միս մինակ կերթայի պաշտելի Օհլամուրս և Հյուկոն և մանավանդ Վերթերն առած այն սև նոճյաց շարքին առջև կկարդայի զայն. և տրտմության հեղեղ մը գրքին էջերէն և նոճյաց ոստերէն կհոսեր սրտիս մէջ...», Գալուստ Փափազյանին գրած նամակում խոստովանում էր Ա. Չոպանյանը (Չոպանյան, 1980: 25):

Փոխադարձ գնահատումները

Երկու բանաստեղծների հոգեկան մտերմիկ կապը շարունակվել է նաև հետագա տարիներին: 1912 թվականին Ա. Չոպանյանը Տ. Չրաքյանին է ուղարկել Փարիզում լույս տեսած իր նոր երկը՝ «Հայ էջեր»-ը: Պատասխան նամակում՝ հավաստելով «հաճոյքով ու երախտագիտութեամբ» այն ընդունած լինելու իրողությունը, Ինտրան, միաժամանակ, «ցաւով, ամօթով» խոստովանում է, որ հանգամանքների բերումով ուշացրել է պատասխանը: Եվ դա անկեղծորեն աններելի է համարում, որովհետև, ինչպես շեշտում է նա՝ «Ոչ միայն իբրեւ բարեկամ, ոչ միայն իբրեւ Ձեր տաղանդին ու գործունէութեանը հիացող պարտ էի փութալ Ձեզի շնորհակալ ըլլալու, այլ նաեւ իբրեւ Հայ»: Մանավանդ որ՝ շարունակում է

Ինտրան՝ «Ձեր նոր այդ գործով անգամ մըն ալ կը յայտնէք թէ լաւագոյններէն էք անոնց որ սրտագին նուիրած են իրենց կարողութիւնն՝ ազգային գիտակցութեանն ու արժանապատուութեան զօրացմանն ու պայծառացումին...»: Նամակն ավարտվում է մեծարանքի և անկեղծ երախտագիտության իրոք որ շատ տպավորիչ խոսքերով. «Ամէն հայ մարդու սիրտը Ձեզի հետ է, սիրելի Պարոն Չօպանեան,- գրում է Ինտրան,- վասնզի Ձեր մուսայները հայուհիներ են, Արարատի ձիւներուն բնակ,- մինչդեռ Ձեր եւ մեր ամենուս թշնամիներուն մուսայները չեմ գիտեր ինչ ազգի կորկոններ¹» (ԳԱԹ ԱԶՖ, 1 քաժին, թ. 5858):

Արշակ Չոպանյանը ևս իր գրվածքներում տարբեր առիթներով անդրադարձել է Տիրան Չրաքյան-Ինտրային՝ սեղմ ու դիպուկ գնահատականներ տալով նրա անձին ու ստեղծագործությանը: Մատթեոս Զարիֆյանի մասին գրության մեջ Տիրան Չրաքյանը բնորոշվում է որպէս «սքանչելի գրագետ մը» (Չոպանյան, 1988: 677), Համաստեղին նվիրված հոդվածում՝ «ոստանիկ բարձր մշակույթի հոյակապ տաղանդ» (նույն տեղում: 752): «Բաֆֆի» ծավալուն ուսումնասիրության մեջ՝ ազգային թեմատիկան մշակող մեծ վիպասանի առիթով, անդրադառնալով նաև այն գրողներին, որոնք իրենց ստեղծագործության մեջ «չեն զբաղիր մասնավորապէս իրենց ազգի ճակատագրով, բայց որոնցմով կը պարծի իրենց ազգը», հայ և օտար գրական մեծությունների՝ Լաֆոնտենի, Ռասինի, Բոդլերի, Ֆլոբերի, Վինյիի, Վեռլենի, Նարեկացու, Քուչակի, Սայաթ-Նովայի կողքին հիշատակում է նաև Մեծարենցի ու Ինտրայի անունները, քանզի, նրա համոզմամբ, «անոնց անձնադրոշմ – կամ ցեղադրոշմ – մեծ տաղանդը ինքնատիպ գեղեցկությանց ստեղծիչ մը, մարդկային հոգիի, ինչպէս և տիեզերական կյանքի՝ խորհուրդներուն, մարդկային ընկերության ցավերուն, տենչերուն, պայքարներուն վարպետ արտահայտիչ մը կամ մեկնիչ մը հանդիսացած է» (նույն տեղում: 681): Շատ բնորոշ են նաև 1934 թ. Փարիզում Վահան Թեքեյանի քառասնամյա գրական գործունեությանը նվիրված հոբելյանական հանդեսին արտասանած ճառում Ինտրային տրված գնահատականները: Ա. Չոպանյանը Վ. Թեքեյանին համարում է «Անդրանիկը՝ Տիրան Չրաքյանին հետ՝ մեր ժամանակակից բանաստեղծության մեջ խորհրդապաշտ լարը զարգացնող նուրբ սերունդին» (նույն տեղում: 642): Այնուհետև թվարկելով այդ սերնդից յուրաքանչյուրի բերած նպաստն ազգային գրականությանը, մասնավորապէս, նշում է, թէ «Ձեր ընկերներէն ոմանք, Տիրան Չրաքյան և Ռուբեն Զարդարյան, որ ձեզի հետ նույն ատեն երևցան մեր գրական հորիզոնին վրա (...) քերթողական արձակի սխրալի էջեր տվին մեզի...» (նույն տեղում: 643):

¹ Կորկոն – գորգոնա՝ հին հունական դիցաբանության մեջ կանացի ճիվաղ, որի գլուխը բոլոր իրեն նայողներին վերածում էր քարի:

Եզրակացություն

XIX դարավերջի – XX դարակեսի հայ նշանավոր գրող, քննադատ, բանասեր, լրագրող և հասարակական գործիչ Արշակ Չոպանյանի (1872-1954 թթ.) անձնական և գրական առնչությունները ժամանակի երկու այլ ինքնատիպ դեմքերի՝ Եղիա Տեմիրճիպաշյանի (1851-1908 թթ.) և Տիրան Չրաքյան-Ինտրայի (1875-1921 թթ.) հետ սկիզբ են առել դեռևս նրա ստեղծագործական բեմելի վաղ տարիներից: Եղիա Տեմիրճիպաշյանը նրա ուսուցիչներից էր Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանում ուսանելու շրջանում, իսկ Տիրան Չրաքյանը՝ սերնդակիցը, գործընկերն ու բարեկամը գրական կյանքի արդիական զարգացումների բավիղներում:

Կ. Պոլսի Մաքրուհյան վարժարանից հետո Ա. Չոպանյանն իր գիտելիքների պաշարը լրացնում է Կեդրոնական վարժարանում՝ Թովմաս Թերգյանի, Մատաթիա Գարագաշյանի, Գարեգին Սրվանձտյանցի և այլոց «ջերմ շնչի տակ»: Այդ «փայլուն ուսուցիչների» շարքում իր ուրույն տեղն ու դերն ուներ նաև Եղիա Տեմիրճիպաշյանը: Ընդ որում՝ Ե. Տեմիրճիպաշյանի պարագայում երկուսի համակրանքն ու գնահատանքը փոխադարձ էր: Հոգեկան ներքին այդ կապի մասին է խոսում նաև այն իրողությունը, որ Եղիա Տեմիրճիպաշյանն իր որոշ գրվածքներն ընծայագրել է իր սանին՝ «Առ Արշակ Չոպանեան»:

Արշակ Չոպանյանի հետ Տիրան Չրաքյանի (Ինտրա) առաջին հանդիպումը, ըստ էության, եղել է հեռակա, գրական մի բանավեճի առիթով, որում առարկելով Ա. Չոպանյանին՝ Չրաքյանը փորձում էր ի՛ր պատասխանը տալ «Ի՞նչ է բանաստեղծությունը» հավերժական հարցին: Ամենայն հավանականությամբ հենց այդ միջադեպը, ինչպես նաև հոգեկան կերտվածքների հարազատությունը պատճառ են դարձել նրանց անձնական ու ստեղծագործական հետագա մտերմության համար:

Արշակ Չոպանյանը, Եղիա Տեմիրճիպաշյանը և Տիրան Չրաքյանը (Ինտրա) շատ բարձր են գնահատել միմյանց գրական-մշակութային գործունեությունը, մարդկային որակներն ու ստեղծագործությունը, այդ ամենը դիտարկելով ոչ միայն ազգային, այլև միջազգային չափանիշների համատեքստում: Հայ գրականության այդ ինքնատիպ դեմքերի անունն ու գործը մշտապես մնալու են հայ գրականության և մշակույթի անանցանելի արժեքների շարքում:

Գրականության ցանկ

1. Արեւմտահայ գրողների նամականի (կազմող՝ Գ. Ազնավուրյան), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1972, 510 էջ:

2. **Թեքեան Վ.**, Յուշեր եւ դատումներ, «Սեւան» (Պարբերագիրք գրականութեան եւ արուեստի), Հալէպ, 1946, հ. Բ (հատվածը՝ 49-53), 126 էջ:
3. **Թեոդիկ**, «Ամենո՛ւն Տարեցոյցը», Կ. Պոլիս, 1911, 412 էջ:
4. **Ինտրա**, Հովին ձայնը, Երկեր, Գիրք Ա, Երևան, Սարգիս Խաչենց. ՓՐԻՆԹՐԻՆՖՈ, 2014. 504 էջ:
5. **Չոպանեան Ա.**, Բանաստեղծութեան վախճանը, Կ. Պոլիս, «Արեւելք», 1891, թիւ 2333:
6. **Չոպանյան Ա.**, Նամականի, Երևան, Սով. գրող, 1980. 499 էջ:
7. **Չոպանյան Ա.**, Երկեր (Առաջաբանը՝ Կ. Դալլաքյանի), Երևան, Սով. գրող, 1988. 872 էջ:
«Գրիգոր Զոհրապ (Հիշատակներ)», էջ 765-779, «Մատթեոս Զարիֆյան» հոդվածը՝ էջ 677-680), «Համաստեղ եւ գյուղը հայ գրականության մեջ»՝ էջ 745-765:
8. **Չրաքեան Տ.**, Բանաստեղծութեան վախճանը, «Արեւելք», 1891, թիւ 2346:
9. **Տեմիրճիպաշյան Ե.**, Երկեր, Երևան, «Սով. գրող», 1986, 536 էջ:
10. **Տեմիրճիպաշեան Ե.**, Արձակ էջեր, նամակներ, քերթումներ, Փարիզ, 1955, 464 էջ:
11. **Տեմիրճիպաշեան Ե.**, Հրայրք մութին, Իսթանպուլ, 2008, 328 էջ:
12. **Տեմիրճիպաշեան Ե.**, Անգեղն երգ (Բանաստեղծութիւններ), Երևան, 2015, 448 էջ:
13. **Կիրակոսյան Վ.**, Արևմտահայ բանաստեղծությունը 1890-1907 թթ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985, 388 էջ:
14. **Ֆնտզեան Գ.**, Գիտություն եւ բանաստեղծություն, «Արեւելք», 1891, թիւ 2368:

Գրական ֆոնդեր

ԳԱԹ ԱԶՖ (Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ):

ԳԱԹ, ՄԿՖ (Միքայել Կյուրճյանի ֆոնդ):

References

1. Arevmtahay groghneri namakani (kazmogh՝ G. Aznavuryan), Letter of Western Armenian writers, EPH hrat., 1972,-510 edj (**In Armenian**).
2. **T‘eqeyan V.**, Hucher ev datumner, [Reconciliations and judgments], «Sevan» (Parberagirq grakanutyan ev arvesti), Halep, 1946, h. B (hatvatsy 49-53) (**In Armenian**).
3. **T‘eodik**, «Amenun Tarecujcy», [The history of every thing], K. Polis, 1911 (**In Armenian**).
4. **Intra**, «Nerachkharh», Hwvin dzajny, [The voice of winf], Erker, Girq A., Erevan, Sargis Xach‘enc PRINTINFO, 2014,- 504 edj (**In Armenian**).
5. **CH‘opanyan A.**, Banasteghtsutyan vaxdjany, [The end of the poem], K. Polis, «Arevelq», 1891, tiv 2333 (**In Armenian**).
6. **CH‘opanyan A.**, Namakani, [Collection of letters], Erevan, Sov. grogh, 1980.- 499 edj (**In Armenian**).
7. **CH‘opanyan A.**, Erker (Aradjabany K. Dallaqyani), [Works], Erevan, Sov. grogh, 1988.- 872 edj. «Grigor Zohrap (Hichatakner)», edj 765-779, «Matt‘arifyan», edj 677-680, «Hamastegh ev gyughy haj grakanutyan medj», edj 745-765 (**In Armenian**).
8. **CH‘raqean T.**, Banasteghtsutyan vaxdjany, [The end of the poem], K. Polis, «Arevelq», 1891, tiv 2346 (**In Armenian**).
9. **Temirchipachean E.**, Erker, [Works], Erevan, Sov. grogh, 1986.- 536 edj (**In Armenian**).

10. **Temirchipachean E.**, Ardzak edjer, namakner, qertvatsner, [Prose, letters, scripts], Pariz, 1955.- 464 edj (**In Armenian**).
11. **Temirchipachean E.**, Hrayrq mutin, [Glow in the dark], Istanbul, 2008.- 328 edj (**In Armenian**).
12. **Temirchipachean E.**, Angeghn erg (Banasteghtsutyunner) [An ugly song (poems)], Erevan, 2015.- 448 edj (**In Armenian**).
13. **Kirakosyan V.**, Arevmtahay banasteghtsutyuny 1890-1907 t.t., [Western Armenian poetry in 1890-1907], Erevan, HSSH GA hrat., 1985.- 388 edj (**In Armenian**).
14. Fntglean G., Gitut'un ev banasteghtsutyun, [Science and poetry], «Arevelq», 1891, tiv 2368 (**In Armenian**).

Grakan fonder

GAT' ACHF (Archak Ch'opaeyani fond)

GAT' MKF (Miqael Kyurch'eani fond)

Պետրոս Դեմիրճյան – ք. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ նոր գրականության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները դասական և ժամանակակից գրականություն: Հեղինակ է 3 մենագրության, բազմաթիվ գրականագիտական և գրաքննադատական հոդվածների:

ORCID. ID 0009-0003-6265-4421

pdemirchyan@mail.ru

Петрос Демирчян – д. филол. н., старший научный сотрудник отдела новой армянской литературы Института литературы им. М. Абегяна НАН РА. Научные интересы: классическая и современная литература. Автор 3-х монографий, многочисленных литературоведческих и литературно-критических статей. *pdemirchyan@mail.ru*

ORCID. ID 0009-0003-6265-4421

pdemirchyan@mail.ru

Petros Demirchyan – Doctor of Philological Sciences. Senior Researcher at the Department of Modern Armenian Literature of the NAS RA Institute of Literature after M. Abeghian. Scientific interests: classical and modern literature. Author of 3 monographs, numerous literary, literary-critical articles. *pdemirchyan@mail.ru*

ORCID. ID 0009-0003-6265-4421

pdemirchyan@mail.ru

Ընդունվել է տպագրության 15.02.2024թ.: